

KÜRSÜDE ULEMÂ ELEŞTİRİSİ

MEHMET ÂKİF'İN *SÜLEYMANİYE KÜRSÜSÜNDE* VE FATİH *KÜRSÜSÜNDE* ESERLERİNDE ULEMÂYA BAKIŞ

Halef NAS¹

Öz

Mehmet Akif'in ulemâya yönelik tenkitleri ağırlıklı olarak *Safahat*'in ikinci kitabı *Süleymaniye Kürsüsünde* ve dördüncü kitabı *Fatih Kürsüsünde* eserlerinde yer almaktadır. Kelimenin olumlu anlamıyla da eleştirilerinin geneline bakıldığında benzerlerinin kendisinden önce dile getirildiklerini görmek mümkündür. Osmanlılarda medreselerin bozulmaya başladığı 16. asırdan sonra ulemâ (âlimler), 19. yüzyılda da âlimlerden tevarüs ettikleri fikirleriyle üdebâ (edebiyatçılar) benzer eleştirileri devam ettirmişlerdir. Ulemâ ve önemli bir kısmı ilmiye sınıfından gelen vükelanın (vekiller) bürokratların bozulmuşluğunu, çürümüşlüğüne eleştirecek bu yeni edebiyatçılar Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar olacaktır. *Hürriyet* sayfalarındaki eleştirilerine bakıldığında Yeni Osmanlıların Batılı filozof ve düşünürlerden yararlanmakla birlikte bundan önce tevarüs ettikleri gelenek içinden bir eleştiri anlayışı geliştirdiklerini görmek güç değildir. Mehmet Akif'in âlimlere, vekil ve bürokratlara yönelttiği tenkitler de Yeni Osmanlıların devam ettirdikleri eleştiri çizgisi üzerinde bir seyir takip etmektedir. Yazının amacı da Mehmet Akif'in âlimlere yönelttiği tüm eleştirilerden ziyade, eleştirisinin hayal ve hamasetten öte bir gelenek çizgisine bağlanabileceğini göstermektir.

Anahtar Kelime: anâsır-ı erbaa, ulemâ, gelenek, tenkit, Yeni Osmanlılar.

¹Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hnas@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1637-4897.

SCHOLAR CRITIC ON MOSQUE PULPIT

A LOOK AT THE ULEMÂ IN MEHMET ÂKİF'S WORKS *SÜLEYMANIYE
KÜRSÜSÜNDE* AND *FATİH KÜRSÜSÜNDE***Abstract**

Mehmet Akif's criticisms of scholars (ulemâ) are mainly found in poems of his *Safahat*'s second book *Süleymaniye Kürsüsünde* and his fourth book *Fatih Kürsüsünde*. Looking at the general criticism of the word in the positive sense of the word also, it is possible to see that similar ones were voiced before him. After the 16th century, when the madrasahs began to deteriorate in the Ottomans, scholars continued similar criticisms in the 19th century with the ideas they inherited from the scholars. These new literati who will criticize the corruption and rottenness of the bureaucrats of the ulema and the deputies, most of whom come from the ilmiye class, will be the New Ottomans such as Namık Kemal and Ziya Pasha. When we look at the criticisms on the pages of *Hürriyet*, it is not difficult to see that the New Ottomans benefited from western philosophers and thinkers, but they developed an understanding of criticism from the tradition they inherited. Mehmet Akif's criticisms to scholars, representatives and bureaucrats follow a course on the line of criticism that the New Ottomans continued. The aim of the article is to show that Mehmet Akif's criticism can be connected to a tradition line beyond imagination and bravery, rather than all the criticisms directed at scholars.

Keywords: four elements, scholars, tradition, criticism, New Ottomans.

GİRİŞ

Tek bir şiirden ibaret olan *Süleymaniye Kürsüsünde* ilkin *Sırat-ı Müstakim*'de tefrika edilmiş, derginin ismi *Sebilürreşat* olarak değişince de daha sonra tefrikasına burada devam edilmiştir. Balkan savaşlarının faciaya dönüştüğü, yönetimde İttihat ve Terakki Fırkasının bulunduğu 1912'de kitap olarak yayımlanmıştır. Mehmet Akif şiirinde anlatıcı konumunda daha önce âlem-i İslam'ı gezmiş bir seyyahı vaiz olarak konuşturmuştur. Bu vaiz, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet* isimli seyahatnamenin yazarı, Mehmet Akif'in de dostu seyyah Abdürreşit İbrahim'den mülhemdir. Şiirdeki anlatıcı Rusya, Buhara, Semerkant, Çin, Hindistan, İstanbul'a dair izlenimlerini yansıtmaktadır. Abdürreşit İbrahim ilk seyahatinde Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Fransa, Bulgaristan, Sırbistan, Batı ve Doğu Türkistan'ı, ikinci seyahatinde Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Hindistan, Hicaz ve Suriye'yi gezmiş İstanbul'a gelerek ikinci seyahatini tamamlamıştır. Seyahatin geçtiği bu mekanların bir kısmını Mehmet Akif gezmemiştir. Mehmet Akif şiirinde, bahsi geçen kitaptan yararlanmakla birlikte birtakım tasarruflarda bulunmuş, bir seçme ve ayıklama yapmış bazı yerlerini şiirin tahkiyesine göre düzenlemiştir (bkz. Ersoy, 2007a "Süleymaniye Kürsüsünde Hakkında", s. 18-21). Mehmet Akif'in, gözlemlerini yansıtan bir seyyahı anlatıcı olarak konumlandırmasının bir sebebi bu sayede olgusal gözleme dayalı gerçekçi bir üslup geliştirme

anlayışından kaynaklanmaktadır. Gerçekçilik bir üslup meselesidir ve sanatçının gerçekçi olması için intibalarını yansıtan yerleri görmesi bir zorunluluk taşımaz.

1914'te yayımlanan *Fatih Kürsüsünde* Mehmet Akif'in dördüncü şiir kitabıdır ve bu eser yine tek manzumedan oluşmuş ve bir vaaz olarak tasarlanmıştır. Tefrikadan farklı olarak şiir, içerik değiştirilmeden "İki Arkadaş Fatih Yolunda" ve "Vaiz Kürsüde" başlıklarıyla iki kısma ayrılmıştır. İki şiir kitabında da Mehmet Akif, İslam âleminin devlet ve toplum düzenine ilişkin dikkatlerden sonra alimlere yönelik eleştirilerini yapmaktadır.

Mehmet Akif'in bu eserlerinde görülen ulemâya yönelik tenkitlerini daha iyi anlamak ve anlamlandırmak için Osmanlı âlimlerinin devlet nizamı içindeki yerine, iltizam sisteminden kaynaklı medreselerin bozulma sürecine, zaman içinde medreselerin ıslahı için gerçekten mesai sarf eden Osmanlı hükümdarlarının kimi gayretlerine, ilmiye sınıfının ıslahı ve halka yönelik zorbalık ve mezâlimin ilmiye ve askeriye sınıfındaki bozulmuşluktan kaynaklandığı yönünde âlimlerin tenkitlerine, bu tenkitlerin Yeni Osmanlılarla devamına bakmak gerekir. Böylece ulemâdan üdebâya geçiş durumuna dair bir temellendirme mümkün olacaktır. Ancak o zaman Mehmet Akif'in,

Hele ilmiyye bayâğdan da aşâğı bir turşu!

Bâb-ı Fetvâ denilen dâire ümmî koğuşu.

Anne karnından icâzetlidir, ecdâda çeker;

Yürüsün, bir de sarık, al sana kadîasker!

gibi mısralarının sırf dönemin siyasi havasından şikayet eden şiirsel bir hevesle söylenmediği fark edilebilecektir.

1. OSMANLI DEVLET NİZAMINDA ULEMÂNIN YERİ

Osmanlı devletini oluşturan unsurlar, içinde ulemânın da bulunduğu dört sınıf halinde ele alınmaktadır. Dört sınıf yani "anasır-1 erbaa/erkân-1 erbaa". Anasır-1 erbaa "dört unsur" demek olup klasik felsefede toprak, su, hava ve ateşten ibarettir. Terkipteki "anasır" sözcüğü "unsur"un çoğuludur ve her iki kelime de Kur'an'da geçmez. İslam kaynaklarında anasır-1 erbaa yerine "ustukussat-1 erbaa, erkan-1 erbaa, tabai-i erbaa, mevadd-i erbaa, ümmehat-i erbaa, ümmehat-i süfliyye, usül, mebadi ve kavabis" gibi başka terimler de kullanılmıştır (Karlığa, 1998, s. 149). Kavram eski Yunan ve Perslere kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Yunanlılarda varlık dört sınıf halinde toprak, su, hava ve ateş elementlerinden oluşmaktadır. Thales (MÖ. 624/623), Anaksimandros (MÖ. 546), Herakleitos (MÖ. 535?-475) gibi

filozofların dört unsura dair fikirlerinden ve Platon'un yaklaşımlarından sonra Aristoteles'in sistemleştirdiği bu düşünce Farabi (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037) gibi İslam filozoflarıyla birlikte İslam inançlarıyla telif edilmiştir. Keykavus İbn İskender'in (ö. 1082?) *Kabusname*'si ve Nizamülmülk'ün (ö. 1092) *Siyasetname*'si ile bu fikirler etkili olmuş ve yöneticiler tarafından İslam devlet doktrini içinde uygulanmıştır. Sonraki dönemlerde Nasîruddin Tûsî (ö. 1274) ve Celaleddin Devvani (ö. 1502) sosyal sınıflar kavramına son şeklini vermiştir. Osmanlı devletinde ulemâdan Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1024/1615), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572), Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) eserlerinde ayrıca siyasetname, layiha vb. eserlerde ayrıntılı olarak bu konu ele alınmıştır. Osmanlı devlet nizamında da ulemânın dört unsur içinde muhkem bir yeri vardır (bkz. Alp, 2021, s. 84-187).

Kınalızâde Ali Efendi insanların âlemde dört unsur gibi olduklarını, bu unsurlar arasında bir dengenin gözetilmesi ve unsurların birbirine karışmaması gerektiğini aksi takdirde cemiyet nizamının bozulacağını söylerken ulemâyı başa almaktadır. Tasnifte dikkati çeken husus ulemânın "İslam âlimleri"yle sınırlı olmayışıdır. Buna göre tasnif şu şekildedir.

1. (a) Ulemâ ve hukukçular (fukahâ).

b) Yazarlar ve iktisatçılar.

c) Doktorlar ve şairler.

d) Müneccimler (gökbilimciler) ve mühendisler. Bunlar su durumundadır. Zira her canlı sudan yaratılmıştır.

2. Muharip sınıf: Memleketin iç ve dış güvenliğini koruyan askerlerdir. Cemiyetin ateşi durumundadır.

3. Tüccâr: Hayatın intizamını temin eden ve halkın istifadesine sunan, ticaret yapanlar sınıfıdır ki cemiyetin havası gibidir.

4. Ziraatla uğraşan halkın yiyeceklerini, her türlü meyve ve sebze ihtiyaçlarını temin eden sınıftır ki cemiyetin toprağı mesabesinde (Kahraman, 1982, s. 217-218).

15. yüzyılda bazı sefer ve savaşlara bizzat katılarak yöneticiler, askerler, âlimler ve halkın durumunu gözlemleyen ve bunlara ilişkin kimi sorunları aktaran II. Mehmet dönemi âlimlerinden Hasan Kâfi Akhisârî geleneksel yönetim sistemi tasnifine uyarak toplumu dört sınıfa ayırır: Padişah ve idareciler, ulemâ, ziraat erbabı/reaya, zenaat ve ticaret ehli (Aruçi, 1997, s. 328).

Kâtip çelebi dört unsuru ulemâ, asker, tüccar ve reaya olarak belirlerken ulemâyı bedende en önemli bir unsur olan kana eşit sayar (Kâtip Çelebi, 1982, s. 22). İbrahim Müteferrika da devletin düzenli olması için gerekli dört unsurdan bahsederken “halkın bir sınıfı, ashab-ı seyf ve bir sınıfı, ashab-ı kâlem ve bir sınıfı, ashab-ı hars u ziraat ve bir sınıfı, erbab-ı hırfet u ticaret olup, bu cümlelerin zimamı eyadi-i mülûk ve selâtine teslîm olma” (Şen, 1995, s. 153.) demektedir. Devleti oluşturan dört unsuru bir arada tutma ve zapt etme padişahın ve onun seçtiği veziriazamın vazifesidir. Bu anlayış içinde reayayı zulümden korumakla mükellef olan padişah âlemin ruhu mesabesinde sayılmaktadır. Nasıl ki insan ruhu azaları ayakta tutuyor ve düzenli çalışmasını sağlıyorsa padişah da öyledir. İdeal bir devlet düzeninde dört unsur anlayışına bakıldığında unsurlardan birine karşılık gelen rükünlerin görevinde bir aksama olursa devletin tehlikeye düşeceği görüşü Osmanlı siyaset felsefesinin temel ilkelerinden biri haline gelmiştir (Özkul, 2005, s. 41-42).

Tarihinin ilk yüz elli yılında Osmanlıda devlet işlerinden ve yeni fethedilen ülkelerden sorumlu vezirler çoğunlukla ulemâ kökenliydi. Demek ki âlimler yöneten ve yönetilen sınıfların içindedir ve böyle bir unsurdaki ıslah ve bozulmanın etkisi çift taraflı görünmektedir. Ulemâ sınıfındaki bozulma ve buna bağlı olarak ıslahat çalışmaları Osmanlı tarihi içinde kabaca medreselerin bozulmaya başladığı 16. asra kadar götürülmektedir. Medreselerin ıslahı faaliyetleri içinde dile getirilen fikirler ve eleştirilere bakıldığında Mehmet Akif'in görüşlerini besleyen zemini görmek güç olmayacaktır.

2. MEDRESELERİN ISLAHI SÜRECİNDE ULEMÂNIN TUTUMU

Osmanlı medreselerinde ders verenlerin müderris olmak için medrese ve camilerde okutulan dersleri okuyup icazet almaları gerekirdi. Bunun için de ilk rütbeden sonuncusuna kadar ilmiye yolunda ortalama 25-30 yıllık bir eğitim sürecinden geçmeleri icap ederdi. “Kat-ı meratib” denilen eğitim yolu “devr-i medaris” edilerek yapılır ve bir kadroya müracaatı müteakip yapılan sözlü sınav ve ek olarak bir meseleye dair risale telifinden sonra müderris boş olan bir medreseye yerleşirdi. Müderrisler kadı, defterdar ve nişancılığa da getirilebilirdi. Orhan Bey zamanı ve sonrasında müderrisler medrese hocalığını tercih ederken özellikle 16. yüzyılda birçok müderris kadılığı tercih etmeye başlamış; bu yüzden kadılık için bekleyenlerin sayısında büyük oranda artış olmuştur. Sonuç olarak kadılığa geçiş ilim yoluyla yükselmenin önüne geçerken müderrislerin kadılığa müracaatlarında sıraya girmeleri esnasında çeşitli kayırma yollarına başvurmaları rüşvet ve yolsuzlukların artmasına sebebiyet vermiştir. İlmiye mesleğinde bozulmaya sebep olan önemli bir uygulama da ulemâ çocuklarına tanınan imtiyazlar olmuştur. Daha önce İslam dünyasında çok verimli örnekleri

görülen ilmiye ailelerinden bir aristokrasi oluşturma çabası amacıyla verilen bu imtiyazlar ilk defa II. Murat tarafından Molla Fenari ailesine daha sonra diğer ilmiye ailelerine ve ulemâ çocuklarına verilmiş ancak zaman içinde ilmiye sınıfındaki bozulmanın esas nedenlerinden biri olmuştur (İşpirli, 2000, s. 145). 19. asırda Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mehmet Akif müderris ve kadınlara yönelik fikirlerini dile getirirken ilmî liyakatle yükselmeye arız olan bozuklukları ve çocuk yaştakilere varıncaya kadar genişletilen imtiyazlı tutumları tenkit edeceklerdir.

İlk dönem ile 17. asır Osmanlı ulemâsı arasında bir mukayese ilme talip medreselerdeki savrulmayı daha net gösterecektir. 1331'de İznik Medresesini kuran Orhan Gazi medresenin müderrisleri ve mezunlarına kadılık teklif ettiğinde talip olan hiç çıkmamıştır. Yavuz Sultan Selim, Zembilli Ali Efendi'ye müftülük görevinin yanında kazaskerlik de teklif edince Zembilli, Allah'a "hakemtü" demeyeceğine dair yeminini hatırlatarak bu teklifi reddetmiştir (Özkul, 2005, s. 64-65.; 87). Orhan Gazi zamanında kadılık makamına rağbet gösterilmemesinin sebebi, kadılığın dünya ve ahirette sorumluluğa sebep olacağı kaygısı ya da medresede yetişenlerin ilmi, pratik bir fayda için değil bir tahsil amacı olarak görmeleridir (Adıvar, 1982, s. 16). Başka bir deyişle ilmi amacı kendinde bir şey olarak görmek, herhangi bir menfaatin aracı saymamak gayretidir. Zembillinin tutumu benzer görevi teklif eden Abbasi sultanı Cafer Mansur'a karşı Ebu Hanife'nin takındığı tavidir. Bu yönde çok fazla örnek de mevcuttur (bkz. Alp, 2021, s. 103-187)

Medreselerde ilim tahsiline değer vermenin yanı sıra naklî ve aklî veya şer'î ve felsefî ilimlerin tahsili ve değeri hususunda bir çift başlılık vardır. Osmanlı medreseleri eğitim sisteminde naklî ve aklî ilimlere dair ilgiye bakıldığında kimi medreselerin aklî ilimleri dışladığı gözlenmektedir. Edirne Daru'l-hadis medresesi vakfiyesinde müderrisin hadis ilmi ve onunla ilgili dersleri öğreteceği, "katiyen felsefî ilimlerle iştilal etmeyeceği" söylenirken, Kara Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey tarafından yaptırılan medresede sadece naklî ilimlerin okutulması ve kesinlikle aklî ilimlere girilmemesi şartı koşulmaktadır (Bilge, 1984, s. 126; 229).

Kâtip Çelebi medreselerde naklî ve aklî ilimlerin okutulması durumuna ve aradaki bazı tartışmalara değinir. Buna göre Gazzali, Fahrettin Razi, Alauddin İcî, Kadı Beyzâvî, Şirazî, Kutbuddin Razi, Sadettin Taftazani, Seyyit Şerif Cürçani, Celaleddin Devvani gibi âlimler ve öğrencileri gerçeği bulma ve inceleme konağında tek bir konuda kalmadılar. Dikkat edilirse burada ismi geçen âlimler naklî ve aklî ilimlerde özellikle mantık, kelam ve felsefede zirve şahsiyetlerdir. Osmanlı devletinin ilk çağlarından Sultan Süleyman zamanına gelinceye kadar

hikmet (felsefe) ve şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek âlimler meşhurdu. Fatih Sultan Mehmet, Semaniye Medreselerini yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulması için vakfiyesine *Haşiye-i Tecrit ve Şerh-i Mevakıf* derslerinin okutulmasını bildirmişti. Ancak sonradan gelenler bunlar felsefiyattır deyip *Hidaye* ve *Ekmel* derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Sadece bunlarla yetinmek akla uygun olmadığından ne felsefe kaldı ne de şer'i ilimler. Bu yüzden Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat geldi ve bunları okutacaklar bitmeye başladı. Kâtip Çelebi, Sokrates'in Platon'u heveslendirdiği gibi, kendisinin de bu bilgileri aktardığı kitabında yoklama ve okutma esnasında varlıkların hakikatini araştıran bilimi okumaları için gençleri heveslendirdiğini ve öğüt ve nasihat olsun diye eseri yazdığını söylemektedir (Kâtip Çelebi, 1980, s. 21). Bazı darülhadislerde aklî ilimler okutulmaktaysa da medreselerde ağırlıklı olarak naklî ilimlerin okutulduğu ve bunlara değer verildiği bir gerçektir. Kâtip Çelebi bilimde kelamın, aklî ve felsefî ilimlerin aleyhine gelişmelerin yaşandığı ve hakikat arayışının durduğu devri 16. yüzyıl yani Kanuni devri olarak tespit etmektedir.

Kanuni'ye gelinceye kadar ve Kanuni devrinde ulemâ, devlet içinde gözetilip korunmak ve medreseler, imar faaliyetleriyle yaygınlaştırılmakla birlikte bozulma sürecinde bu çalışmalar ıslah için yeterli olmamıştır. Aşağıda görüleceği gibi Namık Kemal de *Hürriyet*'teki yazılarında bunu hatırlayacaktır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Kanuni'nin vefatını müteakip Osmanlı devletinin malî, idarî ve askerî teşkilatı tedrici bir surette bozulmaya başlayınca durum yarım tedbirler ve fiile çıkmayan emir ve fermanlarla ıslah edilmeye çalışılırken aynı şekilde, bozulmakta olan medreseler ve kadılıklar, dolayısıyla ilmiye sınıfı da ıslah edilmeye çalışılmıştır. Bu asırda usulü üzerine medrese tahsilini yapmadığı halde rüşvet ve iltimas yoluyla medreseden mezun olan danışmendlerin halleri kudretsiz ve himayesiz medrese talebelerini yoldan çıkarmaktadır. Sonuç olarak da 16. asrın ikinci yarısında Anadolu medreselerindeki bir takım liyakatsiz medrese talebeleri eşkıyalığa başlamıştır. Bu durum devleti uzun zaman uğraştırmış Avusturya ve İran'la devam eden savaşlar sırasında softa şikayetleri mühim bir gaile hâlini almıştır. Bunun yanında iltizam sisteminin bozulmasıyla liyakatli liyakatsiz müderrisliğe geçenler, müderrislik derecelerinin yükselmesi için adı var kendi yok, yanmış veya yıkılmış, binası bulunmayan medreselere tayin edilerek bir derece üstün müderrisliğe geçirilmişlerdir (Uzunçarşılı, 2014, s. 251).

Osmanlı sultanları medreselerin ıslahı için birtakım fermanlar yayımlayarak tedbir almaya çalışmışlardır. İlgili fermanlara bakıldığında ilmiye sınıfındaki bozukluğu ve ıslah çalışmalarındaki çabayı görmek mümkündür. 2 Şaban 1895 (15 Ekim 1577) tarihli III. Murat tarafından vezir-i azama gönderilen bir fermana:

Hâlen tarik-i ulemâya hayli ihtilâl ârız olub kanun-ı kadîm-i Sultan Mehmed Gazi (Fatih) zamanındaki gibi gözetilib zamanımızda dahi ahsen olmak muradıdır. (...) Ve bazı müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi olmayub mücerred âhar mansıba vesile olmak için tevcih olunurmuş ve ol makuleler cemiyet eylemeyüb ve şugl etmeyüb zamaneden şugl edenlere müzahim olurlar imiş. Ol makule müderrisler ref' olunub min-bâd arzolanmaya. Velhasıl menasib ehline sevk olunub ilmi ve fazileti olanlar ve mehareti tammesi olanlar terbiye olunub riayet oluna. Kimsenin iltimâsiyle nâehle mansıb arzedilmeye...(Uzunçarşılı, 2014, s. 252)

denilmektedir. Fermandaki, ulemânın gözetilmesi gayreti, boş bulunan müderrislerin çıkardığı sıkıntılar, mansıpların ehline verilmemesi, iltimas yoluyla makam elde etme çabası gibi hususların benzerlerini Yeni Osmanlıların yazılarında, Mehmet Akif'in şiirlerinde okuduğumuzda şaşırılmamak gerekir. 28 Muharrem 987 (27 Mart 1579) tarihli nişan-ı hümâyunda softa taifesinin kendi hâllerine ve tahsillerine uygun olmayan cemiyetler kurduğuna; ok, yay ve sair silah aletleriyle köy ve kasabaları basıp Müslüman çocuklarını cebren alıkoyduklarına böylece fesat çıkardıklarına değinilip ümerâyâ ve kuzâta ahkam-ı şerife göre hareket etmeleri hatırlatılmaktadır. Yine softa taifesinden ötürü bahane ile nice talebenin katledildiğine; ehl-i garaz yüzünden kendi halinde olan halkın softa taifesi korkusundan vatani terk edip tahsili yarıda bıraktıklarına ve bu durumun “inkirâz-ı ilm”e sebebiyet verdiği değinilmektedir. I. Ahmet zamanında Celâliler temizlendikten sonra 1609'da tamim edilen bir adalet fermanında adaleti temsil edecek medrese mezunu kadılardan acı acı şikâyet edilmektedir. Bu fermanda Celaliler zamanında halkın hem bu şakilerden hem de kadı, naib ve voyvodalardan çektikleri zulümler gösterilmektedir. Kuyucu Murat Paşa ve IV. Murat'ın şiddetli tedbirlerinin tesiri görüldüyse de kadı ve naiplerin çoğu vazifelerini suistimal etmelerinin önüne geçilememiştir (Uzunçarşılı, 2014, s. 252-253, 261).

17. asrın ortalarından 18. asrın yarısına kadar kazalarda kadı olacakların çoğalmasına bağlı olarak kazaskerler kadılıkları üçe ve dörde bölmüş bazıları da müddetlerini tamamlamadan azledilmiş, yerleri iltimas ve rica ile diğerlerine verilmiştir. Kadılar azledilmemek için kazasker dairesinde senelerce mülazemeti düşünerek paraya ihtiyaçtan ötürü vazifelerini suistimal etmeye mecbur olmuştur. Uzunçarşılı, “içlerinde mürtekip olmayanları ender idi” demektedir (Uzunçarşılı, 2014, s. 262). Medreselerin ıslahı hakkında zaman zaman fermanlar tamim edilmişse de iltimas ve himaye yüzünden bu emirler tatbik edilmeyip yolsuzluk devam etmiştir. 1750'de Sultan Mahmut bizzat kendisi bir hatt-ı hümayun kâleme alıp mülazemet ve müderrislik yolunun bozulmasından ötürü iltimas ve himaye ile ehliyetsizlerin müderris

olduklarını söylemiş; ilim yolunun bunlardan temizlenerek ehli olanların medreselere tayin edilmesini emretmiştir. Bir ıslahat fermanında gerek Rumeli gerek Anadolu kadılarından bazılarının cehele güruhundan olmaları hasebiyle şer’i hükümlere vakıf olmamalarından dolayı verdikleri hükümlerin şer’i sayılmadığı; şefaath ve rica ile bir hayli ehliyesiz kadı olup otuz kırk senede varılacak sitte rütbesini elde etmeleriyle kadılardan ve ulemâdan pek çoğunun geride kaldıkları ve mağdur oldukları ifade edilmektedir (Uzunçarşılı, 2014, s. 252-253.; 259, 261-263., 266). Medreselerin bozulmasından kaynaklı benzer tespitler yüzyıl sonra Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın *Hürriyet* yazılarında, Mehmet Akif’in *Safahat*’ında tekrar görülecektir. Kâtip Çelebi’nin şu sözleri buraya kadar anlatılanları, yönetimdeki problemleri, ulemâ sınıfı içindeki bozukluk ve fesadı özetler mahiyettedir:

“Menasıb-ı ilmiye şefaathle verilmek reva değildir. Âlim kangisi ise ona gerektir. Tarik-i kazada medar ilimdir. Sinn ve sâl ve haseb ve neseb değildir; seccade-i şeriat âlim ve âdil olanlara gerektir. Medreseler dahi dekayık-i ilmiyye istihracına kadir olanlara gerektir; bir cahil mücerred eskidir deyu bir âlime takdim inde’t-tahkik cevrdir (Kâtip Çelebi, 1980, s. 258).

3. ÜDEBÂNIN ULEMÂ ELEŞTİRİSİ

19. yüzyıl Osmanlılar için eleştiride ulemâdan üdebâya geçiş asrıdır. Bu asrın matbuatında Yeni Osmanlılar devlet idaresindeki kimi sorunlara ilişkin tenkitlerini dile getirdiklerinde sırf Batılı eleştirmenlerin ağzından konuşmamışlardır. Şiirlerinde olduğu gibi gazete ve dergilerdeki eleştirel yazılarında tevarüs ettikleri bir gelenek içinden konuşmuşlardır. Bu konuşma ve eleştiri tarzı, ilmiye sınıfından gelen ulemânınkine benziyordu. Ancak Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar ulemâ gibi ilmiye sınıfından değil, kalemiye sınıfından gelmektedir. Bir zamanlar ilmiye sınıfının ulemâ söyleminde dile gelen tez bu kez kalemiye sınıfında üdebâda dile gelmekte ancak dönemin siyasi ve kültürel ortamında bir antitez olarak ifadesini bulmaktadır. Nitekim kalemiyeden yetişen yeni Osmanlılar tenkitlerini ağırlıklı olarak yurt dışında, sürgünde dile getirmişlerdir. Bu da göstermektedir ki 16. yüzyılda başlayan ulemâ eleştirisi 19. yüzyıla gelindiğinde üdebânın dilinde artık bir antiteze dönüşmüştür. Yeni Osmanlılar ulemâyı eleştirilerinde tenkitlerini şer’an bir sınıf teşkil etmeyen ulemâya değil saray ulemâsına (ulemâ-yı rüsum) yöneltirken bunları gerçek âlim saymamaktadırlar. Kendisine ait olduğu kuvvetle muhtemel *Hürriyet*’teki bir yazısında Ziya Paşa saray ulemâsını eleştirirken bunları avukatlara benzetecek ve gerçekten ilmîne itimat edilen ulemâ ile saray ulemâsını birbirinden ayıracaktır:

... bizim vükelamız ulemâ sınıf-ı celilini de o papazlara kıyas ederek mahiyet-i asliyesini ya cehlen veya tecahülen anlamadılar. (...) Şer'an ulemâ bir sınıf-ı mahsus değildir; her kim bir meseleye vakıf ise onun âlimidir. Bildiği derecede ve farz-ı kifaye suretinde emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münker edebilir. Ama ulemâ-yı rüsum dediğimiz takım ki vükelanın hedef-i ta'rizi olan onlardır, olsa olsa Avrupa'nın avukat fırkasına teşbih olunabilir. Zira vazifeleri umûr-ı siyasette ifta ve kazadan ibarettir. Erbab-ı tagallüble hukuk memurlarının mesleği ise zaten birbirine zıt olduğundan Müslümanlar içinde bu fırka sunuf-ı sâirenin kâffesinden ziyâde zâlemeye karşı durmuştur (Ziya Paşa, 1869, nr. 35; Topal, 2019, s. 484-485).

Ziya Paşa'nın "vazifeleri umûr-ı siyasette ifta ve kazadan ibaret" dediği fetva veren resmi alimler Mehmet Akif'in de şiirlerine konu olacaktır. İki şairin de ortak bir yönü alimleri homojen bir sınıf olarak görmemeleri ve eleştirilerini belli bir sınıf alime yöneltirken durumu genelleştirmemeleridir. Benzer bir yaklaşım Namık Kemal'de de görülmektedir.

Namık Kemal'e göre öyle ulemâ ortaya çıkmıştır ki vatan uğruna kimi zulüm yolundaki tehlikeleri açıklamada, kimi hamiyet merkezinde sebatın lüzumunu tayin etmede canını gözüne almıştır. Türklerin medreselerinde Farabiler, İbn Sinalar, Gazzaliler, Zemahşeriler marifetlerini genişletmiştir (Namık Kemal, 168, nr. 1; Topal, 2019, s. 46-47). Namık Kemal de Sultan Süleyman'ın medreseler için tesis ettiği usulün suistimal edildiği ve mevcut sıkıntıların bu uygulamadan kaynaklandığı kanaatini taşımaktadır. Bunun yanında daha önceki ulemânın değindikleri, İstanbul'da ve taşralarda eğitimini tamamlayan ilmin izzetini muhafaza eden lakin henüz rüusa sahip olmayıp fakr u zarurette inleyen birçok âlimin varlığını dile getirmenin yanı sıra nice ulemâ ve kübera-zadeler ve elifba bilmezlerin varlığını da hatırlatmaktadır. İkinci sıradaki ulemâ, kimi medreselerde büyük müderrislerden kimisi de eşraf-ı kudat, mevali ve büyük rütbelilerden geçinip yararlananlardır (Namık Kemal, 1868, nr 5.; Topal, 2019, s. 76). Namık Kemal'in eleştirisindeki ekabirden okuma yazma bilmeyen âlimler, kadılardan ve belki daha büyük rütbelilerden geçinen büyük müderrislerden cahiller resmi âlimlerdir. İhsan Sungu'nun Ziya Paşa'ya, Mehmet Kaplan'ın Namık Kemal'e atfettiği, Alp Eren Topal'ın ikisinin ortak yazılarından biri saydığı *Hürriyet*'te çıkan bir yazıda Hasan Kâfi Akhisârî, Dursun Bey, Kınalızade Ali Efendi, Kâtip Çelebi'nin dile getirdikleri, anasır-ı erbaadan ulemânın vazifesindeki eksikliğiyle devlete halel geleceği yönündeki tez devam ettirilmektedir:

Asrımızda yazı okumak bilmeyen vali ve mutasarrıf ve hâkim ve müftüler bu zamanın mahsülü değil, iki yüz, üç yüz sene evvel başlayıp gelen usul-i muzırta

netayicindendir. Vakıa bir talip on beş yirmi yıl nefsini tahsile hasr edip kuyruklu yıldız gibi on, on beş senede bir görünen rüüs imtihanını bekler dururken filan zatın bir mahdumu dünyaya gelerek rüüs-ı hümayun *beşiğinin* başına asılır ve kendinin şakirdi hükmünde bile olmayan cahil ve rezil makûleleri intisab kuvvetiyle rütbelere ve mansıplar alır ve kendisi fakr u mezellet ve hızlan içinde kalırsa artık malumatını tevsi'e himmet eder mi? Ve böylelikle ilim ilerler mi ve ceahl ü belahet ashabı iş başlarında oldukça devlet ve milletin hali bundan iyi olur mu? (Namık Kemal, 1868, nr. 6; Topal, 2019, s. 83).

19. asırda, okuma yazma bilmeyen vali, mutasarrıf, hâkim ve müftülerin iki üç yüz yıl evvel başlayıp gelen zararlı bir usulün neticesi olmaları ve devamındaki ifadelerde görülen vurguda Kâtip Çelebi'nin ilmi mansıpların şefaitle verilmesinin reva görülmediğini, tarik-i kazada yaş, haseb ve nesebin değil ilmin medar oluşunu hatırlatmasının ve diğer ulemânın eleştirilerinin bir devamı görülmektedir. Namık Kemal'in on, on beş senede bir görülen rüüs imtihanını bekleyen bir ilim talibi dururken onun öğrencisi bile olamayacak filan zatın torunu dünyaya gelip cahil ve rezillere intisabıyla rütbe ve mansıba ulaşması yönündeki “rüüs-ı hümayun *beşiğinin* başına” asılmasını vurguladığı eleştirisi de kendisinden üç yüz sene önce bozulmaya başlayan iltizam sistemine, yeni doğan ulemâ torunlarına verilen imtiyazlara yönelik eleştirinin devamıdır. Mehmet Akif'in “ana karnından icazetlidir ecdada çeker” mısrasında vurguladığı, ilmiye sınıfına ve kadıaskerlere dair tenkidi de bu eleştiri geleneği üzerinden bir seyir takip etmektedir.

Osmanlılarda tedenninin sebeplerini tartışırken Namık Kemal ulemânın himmetindeki kusuru bir sebep olarak gösterirken hemen idareyi elinde tutanların ilim ve şeriatın hakikatlerinde cahil ve nefsi emmarelerine mail oluşlarını da ekleyecektir. Hakikatte bu duruma sebep olanlar kimlerdir? sorusuna verdiği cevapta suçlu olarak paye, arpalık, maişet, kaza ve niyabet gibi dünyevi bir cihet için mesele hakkında hakikati söylemeyen (ketm-i hak eden) ulemâyı gösterecektir. Namık Kemal halkın hakkını savunma hususunu sadece idarecilerde görmemektedir. Bu mevzuda ulemâ ile halk arasında o kadar yakın bir bağlılık görür ki halkın hukukunu savunma hususunda ulemânın ihmalinin halkı Yahudiler, Çerkes ve Kıptiler gibi devletsiz ve memleketsiz birer göçebe, muhacir ve misafir haline getireceğini ifade etmektedir (Namık Kemal, 1868, nr. 13; Topal, 2019, s. 152-153).

Namık Kemal, saray ulemâsı dışındaki âlimlerin parasız olduğunun, devlet tarafından muhakkar görüldüğünün ve kitap tedarikinden aciz kaldıkları halde on beş yirmi sene çalışarak ve meşakkatlere göğüs gererek maarif tahsil ettiklerinin farkındadır. Bu yüzden

onlara “müçtehid-i mücahit” kadar riayet etmeye kendini borçlu görenlerdendir. Ancak niyetindeki saflığın yanında ulemâda gördüğü şu kusuru da söyleyenlerdendir: “Biz dünyaya yarayacak maarifi bilmiyoruz.” (Namık Kemal, 1868, nr. 13; Topal, 2019, s. 156). 19. yüzyılda Aydınlanma’dan sonra Batıda bilim ve felsefedeki gelişmeler göz önüne alındığında Namık Kemal sekiz yüz sene önce yazılmış kitaplardan artık bir fayda görmeyecektir. Bu yüzden şeriatı muhafaza ettiğini düşündüğü enbiyanın varisleri âlimlere, eslafi örnek almaları gerektiğini söyler. Onlara, tıp gibi saat yapmak gibi dünyevi ihtiyaçları öğrenmek isteyen Avrupalıların bilimin geliştiği İslam şehirleri Bağdat ve Kurtuba’ya gelmek için ne tür meşakkatlere katlandıklarını ve şu hâlde çocuklarımıza yeni bilimleri öğretmek için Avrupa’dan hoca getirdiğimizi hatırlatır. Bunlara sebep nedir diye sorulduğunda Namık Kemal’in verdiği cevap devletin kötü idaresi (su-i idare)dir (Namık Kemal, 1868, nr. 13; Topal, 2019, s. 156).

Namık Kemal edebiyata ilgisinin yanı sıra Osmanlı aydınları arasında siyaset, maliye, hukuk, ekonomi ve devletin temel kurumlarıyla ilişkili olarak sosyal hayatın meseleleriyle en çok meşgul olan şahsiyetlerdendir. *Tasvir-i Efkâr*, *Hürriyet* ve *İbret* gazetelerindeki yazıları konuyla alakalı ilk akla gelenlerdir. Devletin kötü idaresine dikkat çekerken bunu defetme çaresinin nasıl olacağına ilişkin fikrini de beyan ettiği yerde anasır-ı erbaa arasındaki uyumu önemseyecektir. Ona göre, Osmanlı devleti her ne kadar zahiren müstakil bir hükümet gibi görünse de hakikatte bayağı hürriyetin ifrat derecesine vardığı meşruti bir hükümetti. Bu hükümette “Ulemâ hükmeder, padişah ve vüzera icra eyler, ahali silah derdest olarak bu icraya nazır bulunurdu.” (Namık Kemal, 1868, nr. 24) Kınalızadenin, Hasan Kâfi Akhisârî’nin, Kâtip Çelebinin, İbrahim Müteferrika’nın devlet nizamını temellendirdiği anasır-ı erbaa Kemal’in ifadesinde yerini almışlardır.

Yeni Osmanlılardan Ziya Paşa, ulemâ sınıfında görülen sorunları devletin yönetim sisteminden ayrı tutmamaktadır. Kendisinden önce kurumlara yönelik eleştiri ve yorumlarını yapan ulemâ gibi, bir kurumda görülen bozukluğun diğer kurumlara sirayet ettiğini düşünmektedir. *Hürriyet*’te bir zamanlar darüssaade ağaları, yazıcı efendiler, valide sultanlar, boğçacı kadınlar ve baltacı ağaların devlet yönetiminde merci kaynakları olduğunu söylerken Ebussuud Efendi’den sonra bu fesadın ilim yoluna sirayet edip şeyhülislam ve kudat-ı askeriye dairelerinde kaza mansıplarının bey’-i hel-min-mezid (dahası yok mu satışı, açık artırma) ile satılır olduğunu söyleyecektir. Ziya Paşa, darüssaade ağaları, yazıcı efendiler, valide sultanlar, boğçacı kadınlar ve baltacı ağalara para verip makam alan ümerâ ve kadıların, verdiklerini çıkarmak için halka zulmettiklerini; vezirler ve âlimler arasında nifak

eksik olmadığı için her tarafın düşmanına galip gelmek için yeniçerileri kullandığını ifade etmektedir (Ziya Paşa, 1869, nr. 28; Topal, 2019, s. 373). Ziya Paşa'nın bu değerlendirmesinde ümera, ulemâ ve halktan sonra yeniçerilerin eklenmesiyle dört unsur tamamlanmış olmaktadır.

Mehmet Akif kitap halindeki uzun soluklu *Süleymaniye Kürsüsünde ve Fatih Kürsüsünde* şiirlerinde âlimlere tenkitlerini yöneltirken, kendinden önceki ulemânın ve sonrasında Yeni Osmanlılar'dan üdebânın yaptığı gibi dört unsuru dikkate alacaktır.

4. SÜLEYMANİYE KÜRSÜSÜNDE VE FATİH KÜRSÜSÜNDE ŞİİRLERİNDE ULEMÂ ELEŞTİRİSİ

Safahat'ın ikinci kitabı olan *Süleymaniye Kürsüsünde*'ki anlatıcı bir vaizdir ve şiirin daha ikinci mısraında kimliğini açığa vurur: *Ulemâdan değilim, şeklime aldanmayınız!* Anlatıcı dinin ahkâmını fukahâyâ havale ederken ahkâm kısmıyla fıkıhçıların ilgilendiğini bildiğine göre İslam ilimlerinden habersiz değildir. Lakin âlem-i İslam'dan da habersiz değildir. Mehmet Akif, İslam âlemini dolaşan dostu seyyah Abdürreşit İbrahim'i bu şiirde anlatıcı konumunda konuşturmuştur. Anlatıcı İslam âleminin o günkü durumunu bilen biri olarak *Bana siz âlem-i İslâm'ı sorun, söyleyeyim / Çünkü hiçbir yeri yok gezmediğim, görmediğim* diyecektir.

“âlem-i İslam” terkindeki “âlem” sözcüğü Kur’anda 73 defa ve istisnasız çoğul şekliyle kullanılan “âlemin” kelimesinin tekil halidir. Kelimenin kökeni ve anlamı hakkında fikir beyan edenlerin görüşleri temelde iki kısma ayrılır. İlkine göre kelime “bilmek” anlamındaki Arapça “ilm”den türemiştir. “âlem”in sözlük anlamı “bir şeyin bilinmesini sağlayan şey”dir. Buna göre bütün varlıklar Allah’ın bilinmesine vesile olduklarından âlem kelimesi de bütün bu varlıkları ifade eden bir isimdir. İkincisine göre, kelime “işaret, alâmet” anlamındaki “alem” kökünden türemiştir. Buna göre bütün varlıklar, Allah’ın varlığına işaret ettiklerinden, âlem ismini almıştır. (Pak, 2009, s. 5-6). Şiirdeki “âlem-i İslam” terkihi Müslümanların yaşadıkları coğrafyaya gönderme yapmakla birlikte anlatıcının bahsettiği “âlem”in ilim ve alâmetle ilişkisi düşünüldüğünde bu coğrafyadaki Müslümanların ilmî müktesebatını, Allah’ın bilinmesine vesile bir işaret, bir alâmet saymak güçtür. Nitekim anlatıcı İslam âlemini Şark’ın ve Garb’ın en ücra köşelerine kadar dolaştığını söylemekte ve gördüklerini anlatmaktadır. Bahsettiği âlemde -Hint Müslümanları müstesna- ilmin işareti bir yana esamesi bile okunmayacaktır. Bu yargı da hamasi, hayali değil; şiirin ilerisinde görüleceği gibi olgulara yönelik gözlemle verilmiş bir hükümdür.

Süleymaniye Kürsüsünde 1912'de yayımlanmıştır. Mehmet Akif eser yayımlanmadan iki sene önce *Sırat-ı Müstakim*de Abdürreşit İbrahim'in *Alem-i İslam [ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet]* kitabından bahsederken onu ve eserdeki anlatım tarzını âlem-i İslamı gezmiş başka bir seyyah olan Evliya Çelebi ve *Seyahatnamesi* ile karşılaştırır. Buna göre Mehmet Akif, Evliya Çelebi'nin bir eserinde okuduğunu söylediği "Ayasofya Camii'nin üç yüz kapısının bulunduğu ve altından bir ucu ta kubbeye dayanan bir gizli yol bulunduğu"na dair yaklaşımı için, bildiğimiz Ayasofya hakkında bunları söyleyen bir seyyah artık Çin-i Maçın faslında neler söyler neler söylemez diyecektir. Abdürreşit İbrahim'in seyahatnâmesini değerlendirirken de "birçok acı hakikatleri olanca acılığıyla, olanca üryanlığıyla gösteriyor" demektedir (Şengüler, 1990, s. 87-89).

İki seyyaha ilişkin karşılaştırması dikkate alınırsa Mehmet Akif'in olguları gözlemleyerek aktaran gerçekçi anlatımı önemseydiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Türk edebiyatında 1880'den ve özellikle 1885'ten sonra gerçekçilik sanat eserlerinde en çok önemsenen bir üslup olmuştur. Roman ve hikâyede etkin olan gerçekçilik şiirde de etkili olmuş ve bu türde en büyük temsilcisini Akif'te bulmuştur. Akif'in şiiri edebiyat bilgisine değil gözleme, retoriğe değil gerçeğe yaslanan bir şiirdir. Onun bu vasfı çok erken tarihten itibaren hemen fark edilmiş ve hakkında yazılan yazılarda vurgulanmıştır. Bu yönüyle gerçekçilik, Mehmet Akif'in poetikasıyla ilgili her meselede de temel bir ilkedir (Sümer, 2023, s. 331). Mehmet Akif *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde gerçekçi gözlemlerini sunarken dört unsurun durumuna dair geleneksel yaklaşımı gözler önüne sermektedir. Buna göre Mehmet Akif'in eleştirisi kurumsal bir eleştiridir ve bir kurumdaki bozulmuşluğun, çürümüşlüğün nedenlerini tek bir sınıfa inhisar ettirmemektedir.

Şiirde anlatıcının İstanbul'a gelişinde gördüğü yeisle dolu manzara karşısında Rusya'ya geçtiğini anlattığı, devrin halini tasvir eden kısımlar 16. asırdan sonra ulemânın, sonrasında üdebânın dile getirdiklerinden farklı değildir. Aradaki fark Mehmet Akif'in imgesel düşünmesinden ötürü tenkitlerini şiir formunda söylemesidir. Dört unsurdan yöneticilerin hâlinde gördüğü hususlar pek de iç açıcı değildir:

Sıgııyor en büyük endâzeye işler artık;

Saltanat nâmına, din nâmına bin maskaralık...

Ne felâket, ne rezâletti o devrin hâli!

Başta bir kukla, bütün milletin istikbâli,

İki üç kuklacının keyfine mahkûm olmuş:

Bir siyâset ki didiklerdi, emînim, Karakuş!

Nerde bir maskara sivrilse, hayâsızlara pîr,

Haydi Mâbeyn-i Hümâyûn'a!... Ya bâlâ, ya vezîr! (Ersoy, 2007a, s. 35-36).

Saltanat ve din namına maskaralık, milletin başında bir kuklanın bulunuşu, milletin istikbalinin iki üç kuklacının keyfine mahkûm oluşu devrin siyasi halindeki bozulmuşluk ve Mâbeyn-i Hümâyûndaki vezirlerin maskaralığı devleti ayakta tutan dört unsurdan yöneticilerin durumunu özetler mahiyettedir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde anlatıcının kurmaca düzleminde Sultan II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki yönetimine yönelttiği bu gibi eleştirileri, tarihî gerçeklikte Âkif'in yaklaşımıyla örtüşmektedir (Güneş, 2021, s. 305).

Anlatıcı devam ederken dört unsurdan tüccar ve halkın durumunu aktaracaktır. Bu sınıfın durumu içler acısıdır:

Ümmetin hâline baktım ki: Yürekler yarası!

Ne bir ekmek yedirir iş; ne de ekmek parası.

Kışla yok, dâire yok, medrese yok, mektep yok;

Ne kılıç var, ne kâlem... Her ne sorarsan, hep yok! (Ersoy, 2007, s. 36).

Anlatıcı devamında dört unsurdan askeriyenin durumunu aktaracaktır. Asker terbiyesindeki eksiklik ve rütbe yükseltmesindeki adaletsizlik bu unsurdaki durumun öncekilerden farklı olmadığını göstermektedir.

Kalmamış terbiye askerde. Nasıl kalsın ki?

Birinin ömrü mülâzımlıkta geçerken öteki,

Daha mektepte iken tayy-ı merâtible ferîk!

Bir müşirlik mi var? Allâhu veliyyü't-tevfîk! (Ersoy, 2007, s. 36)

Mehmet Akif yöneticiler, tüccar ve halk ile askerlerden sonra ulemâ sınıfına dair gözlemlerine geçecektir. Öncelikli olarak konumuzu ilgilendiren ulemâ sınıfının durumuna yönelik aşağıdaki mısraları Sultan III. Murat'ın "Kimsenin iltimâsiyle nâehle mansıb arzedilmeye" dediği fermanını, Kuyucu Murat Paşa ve IV. Murat zamanındaki kimi kadı ve naiblerin vazifelerini suistimal etmelerini, 17. ve 18. asırda kadıların azledilmemek için kazaskerlerin dairesinde senelerce mülazemeti düşünerek vazifelerini kötüye kullanmalarını ve

Uzunçarşılı'nın dikkat çektiği irtikaplerini, kazaskerler arasındaki yolsuzlukları, Sultan Mahmut'un, kimi kadıların cehele olmalarından ötürü verdikleri hükümlerin şer'i sayılmayacağına dair fermanını, Katip Çelebi'nin “menasib-ı ilmiye şefaate verilmek reva değildir. Âlim kangisi ise ona gerektir. Tarik-i kazada medar ilimdir. Sinn ve sâl ve haseb ve neseb değildir...” uyarısını, Ziya Paşa'nın dikkat çektiği ve vekillerin tarizlerine hedef olan “ulemâ-yı rûsum”un durumunu, Namık Kemal'in “kübera-zadeler ve elifba bilmezler” dediği ve kimilerinin eşraf-ı kudat, mevali ve büyük rütbelerden geçinen büyük müderrislerin durumunu dikkate alarak anlamlandırmak gerekir. Ancak bu tarz bir karşılaştırmalı okuma Mehmet Akif'in sırf hamasetle şiir söylemediğini, şiirdeki eleştirinin bir geleneğe yaslandığını ortaya koyabilir:

Hele ilmiye bayâğdan da aşağı bir turşu!

Bâb-ı Fetvâ denilen dâire ümmî koğuşu.

Anne karnından icâzetlidir, ecdâda çeker;

Yürüsün, bir de sarık, al sana kadâsker! (Ersoy, 2007, s. 36)

Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların 19. asır Batılılaşma süreci içinde devlet yönetimine ilişkin tenkitlerine bakıldığında, kimi âlimlere dair eleştirilerinin yanında halk içinde ilmin izzetini koruduğunu gördükleri ulemâyı savundukları görülmektedir. Yeni Osmanlıların tenkitlerinin ağırlık merkezi sultandan ziyade saray ve sultanın etrafındaki vekillerdir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde vekillere dair tutuma bakıldığında durum genellikle olumsuzdur. Vekiller Mehmet Akif'in şiirinde özetle “hırsız çetesi”dir:

Vükelâ neydi ya? Curnalcı, müzevir, âdî;

Ne Hudâ korkusu bilmiş, ne utanmış ebedî,

Güç okur, hiç yazamaz bir sürü hırsız çetesi...

Hani, can sağlığıdır doğrusu bundan ötesi! (Ersoy, 2007a, s. 37)

Dört unsura ilişkin bu gözlemlerden sonra anlatıcının yolculuğu Buhara'dan Semerkand'a kadar uzanacaktır. Samaniler devrinde Buhara'nın tarihini yazan Nerşahî; buraya uğrayan İstahri, İbn Havkal, ve Makdisi gibi coğrafyacılar şehri ayrıntılı bir şekilde anlatırken Buhara'nın büyük bir ilim ve kültür merkezi olduğunu söylemektedir. Müslümanların şehri fethinden sonra şehir genişlemiş ve İslam ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Başta İmam Muhammed b. İsmail el-Buhari olmak üzere pek çok âlim Buhara'da yetişmişti. Samaniler devrinde de şehrin büyük bir kütüphanesi vardı ve bu kütüphaneden yararlanan

önemli kişilerden biri İbn Sina'dır (Şeşen, 1992, s. 364-365). Mehmet Akif'in yaşadığı 19. ve 20. asırlarda ise bir zamanlar ilim ve kültür merkezi olan Buhara'nın durumu artık eskisi gibi değildir:

O Buhârâ, o mübârek, o muazzam toprak;

Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak!

İbni Sînâ'ları yüzlerce doğurmuş iklim,

Tek çocuk vermiyor âgûşuna ilmin, ne akîm! (Ersoy, 2007a, s. 42).

Bir süre Samaniler'in başşehri olan Semerkant da birçok âlimin yetiştiği bir şehirdir. Necmeddin en-Nesefi, *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand* adlı eserinde binden fazla Semerkantlı âlimi tanıtmaktadır. Meşhur muhaddis Dârimî (ö. 869), İbn Hibbân (ö. 965), meşhur fakih Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 983), büyük kelimci İmam Mâtürîdî gibi âlimler bunların başında gelir. Uluğ Bey (ö. 1449), Ali Kuşçu (ö. 1474) gibi bilim adamları da bir dönem Semerkant'ta yaşamıştır. Şimdi 19. asırda Semerkand hurafelere dalmıştır:

O rasad-hâne-i dünyâ, o Semerkand bile;

Öyle dalmış ki hurâfâta o mâzîsiyle (Ersoy, 2007a, s. 42).

Süleymaniye Kürsüsünde ulemanın ve bir zamanlar bir bilim merkezi olan Buhara'nın durumuna yönelik anlatıcının eleştirilerine bakıldığında tenkit hükümlerinin olguların gözlemine dayandırıldığı görülmektedir. Dünyayı rasat eden ve İbn Sina gibileri yetiştiren Semerkand'ın hurafelere dalışına dair tenkitleri de gözlemlenmiş olgulara dayandırılır. Akif burada daha da ayrıntıya iner. Şehirde ay tutulduğu zaman şeytanı kovmak için binlerce kadın, kız, erkek davul dümbelek çalmaktadır. Cehalet diz boyu ve ahlak pek bozuktur. *Safahat*'ta farklı yönleriyle ele alınan taassup burada maskaracadır. Bir hocanın uzun hırkasının yenleri yerlerde sürünse dinde eşi benzeri yok; milletin hayrı için ne düşünülse bidat, şeriatı değiştirmek zannedilir; terzil ise "hâşâ- Sünnet!" farz edilir. Anlatıcı gözlemlerinin sonucunda *Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden / Çekecek memleketin hâli ne olmaz, düşünün!* diyecektir. Mehmet Akif *Hakkın Sesleri*'nde bazı ayetleri başlık olarak kullanır. Bunlardan A'raf Suresi 55. ayetteki "Etühliküne bimâ fa'ale's-sufeheu minnâ" ayetini *İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden, bizi helâk eder misin, Allah'ım* diye tercüme eder. Semerkand'ın durumu tasvir edilirken bahsi geçen ve milletin çok çekeceği *Bu ilimsiz hocalar, bu beyinsizler* ayetteki "beyinsizler" in dışında değildir.

Anlatıcıya göre Buhara'da sayısız medrese vardır. Lakin okunandan haberin olmadığı bu medreselerde on para etmez fenler okutulmaktadır. Yukarıda da görüldüğü gibi benzer bir eleştiriyi Kâtip Çelebi felsefe, kelam ve mantık okutmaya dair teşvikini aktarırken; Namık Kemal de ulemâya yönelik “Biz dünyaya yarayacak maarifi bilmiyoruz.” eleştirisiyle dile getirmiştir.

Dünyaya yarayacak maarifin eksikliği ve bu mevzuda ulemânın durumu *Fatih Kürsüsünde* eleştiri konusu olacaktır. Burada ulemâ İslam ilimleriyle iştigal edenlerle sınırlı değildir ve eleştiriyi yapacak anlatıcı yine kürsüde bir vaizdir. Kitabın bu bölümünün adı “Vaiz Kürsüde”dir. Anlatıcı, *Allah'ın göklerdeki ve yerdeki melekûtuna nazar etmezler mi?* ayetiyle vaazına başlayacak ve zerrelere asumana bütün şekillerde, fezada, denizlerde, çöllerde görülen bütün intizam ve değişikliklerin Allah'ın “ezeli sa'y” iradesinden kaynaklandığını söyleyecektir. Vaizin tasavvur ettiği âlem manzumesi güneşi, ayı, yıldızları vesair fertleriyle bir aile gibidir ve bu aile bizimkilere hiç benzemez. Güneş ailenin şefkatli reisidir ve etrafında dönen diğer fertleri şefkatiyle gölgelendirmektedir. Akif nazarını göklerden yere indirecek ve yerde tasavvur ettiği fertlerdeki harikuladeliği anlatacaktır. Devamında ise İslam âleminde müşahede ettiği durumlara ilişkin eleştirileri peş peşe sıralayacaktır. Bu yönüyle *Fatih Kürsüsünde* şiirinin barındırdığı İslamcılığa yönelik siyasi bir eleştiri de vardır. Böyle bir eleştiriyi hatırlatan Fazıl Gökçek, Mehmet Akif'in güneşin riyasetinde tasavvur ettiği anlam manzumesine değindikten sonra şunları söyleyecektir:

Konuşmasının başında vaiz ... güneşi büyük bir ailenin (kâinat ailesinin) reisine, gezegenleri güneşin liderliği altında bu ailenin varlığını devam ettirmesi için görevler üstlenmiş daha alt düzeydeki sorumlulara ve diğer yıldızları ise bu büyük ailenin fertlerine benzetmiştir. Bunlardan herhangi biri görevini ihmal ettiği takdirde kâinatın düzeni alt üst olacaktır. Konuşmanın devamında ise vaiz güneşi hilafet merkezine manen bağlı diğer İslam devletlerine ve yıldızları da bu ilkelerde yaşayan fertlere benzeterek kâinata dair tasavvura İslam dünyası ile ilgili pratik bir anlam kazandırır. Böylece bu metin siyasal bir anlam da kazanmış olur (Ersoy, 2007b içinde, s. 15).

Akif şiirin bu kısımlarında, kâinatta tasavvur ettiği nesnelere ilişkin bilim ve bilgiyi önemsemektedir. Çünkü mevzu sadece onları görmek değildir. Nitekim vaizin yukarıda zikrettiği Araf suresi 185. ayetinde geçen “nazar” kavramı sırf gözün görmesiyle alakalı bir kavram değildir. İslam uleması “nazar”ı Yunanca “teorya”nın, nazardan türettikleri “nazariye”yi de “teori”nin karşılığı olarak kullanmışlardır. “Teorya” Yunanca “kuş bakışı” anlamına gelmektedir. Ancak bir kavram olarak kullanıldığında artık düşünmeyle alakalı akıl

yürütme anlamındadır. Kur'an düşünmekle alakalı teemmül, tezekkür, tefekkür, taakkul kavramlarının yanı sıra nazarı da kullanır. İslam ulemasının ayette geçen “nazar etmezler mi?” ifadesini sırf gözün görmesiyle ilişkilendirdiğini söylemek alabildiğine sığ bir irfanın tezahürü olacaktır. Şu hâlde vaizin nazar ettiği kâinat manzumesindeki olguların bilimlere bakan yönü konusunda Doğu ve Batı toplumlarının durumu nasıldır? diye sorulsa anlatıcının düşünceleri Garb'ın yere kanaat etmeyip havaya hükmetmesi, buna mukabil Şark'ın yakında yeryüzünde yeri kalmayacak denli âtil ve geri kalması etrafında örgülenecektir. Anlatıcı gözlemlerinde,

Nedir şu bir sürü fenler, nedir bu san'atler?

Nedir bu ilme tecellî eden hakikatler? (Ersoy, 2007b, s. 57).

diyerek şiirde istifhama başvururken Garb'ın bilim ve sanatta vardığı noktayı tasvir etmektedir. Burada gemiler denizleri kıta kıta yarmakta, trenler dünyayı nokta nokta taramakta, balonlar ovalarda yükselmektedir. Ancak müslüman âlimler bunları yapacak fenleri tahsil etmemektedir:

Süveys'i açtı herif... Doğru... Neyle açtı fakat?

Omuzlamakla mı? Heyhât! Öyle bir fenle,

Ki bir ömür telef olmuş o fenni tahsile.

Düşünmüyor bu kopuklar ki: Müçtehit geçinen (Ersoy, 2007b, s. 80)

“geçinen” derken Mehmet Akif'in, eleştirisini genelleştirmedini kaydetmek gerekir. Anlatıcı kendi ifadesiyle, sabahleyin mütefelsif, ikindi üstü fıkıhçı, sular kararınca nezih edip, yarın tarihçi, öbür gün siyasetçi geçinen sözde ulemânın durumundaki bozukluğu bütün felaketimizin sebebi saydıktan sonra zamanın ilimlerine ihtiyacı vurgulayacaktır:

Hülâsa, milletin efrâdı bilgiden mahrûm.

Unutmayın şunu lâkin: “Zaman: Zamân-ı ulûm!” (Ersoy, 2007b, s. 85)

Anlatıcı filozoflara dair tenkitten farklı bir tutum sergilemeyecek ve eleştiriyi genelleştirmeyecektir. Mütefekkirleri milletin “beyni” halkı da “cismi” saymakla düşünürleri ulemâdan ayrı düşünmeyecektir. Bunlara yönelik temel eleştirisi de aşağıdaki gibi, bir genellemeden ziyade, dini bırakarak Avrupa'yı adım adım taklit ve kavmiyetçilik yönündeki görüşleridir:

Evet, şebâb-ı münevver denen şu nesl-i sefih.

-Fakat nezîhini borcumdur eylemek tenzih- (Ersoy, 2007b, s. 95)

Mehmet Akif, iman, edep, liyakat ve vicdana sahip bulunmayan ama muallim geçinenlere ilişkin eleştirisinde de benzer bir yaklaşım sergilemekte “Atıp da yazmayı bez bağlamak” deyimiyle âlim olmayan sıradan kişilerin başına sarık sararak ulemâ sınıfına geçmeye yeltenmesini tenkit etmektedir:

Bu dördü olmadan olmaz: Vazife, çünkü, büyük;

Atıp da yazmayı bez bağlamakla dünkü hödük; (Ersoy, 2007b, s. 86)

Fatih Kürsüsünde manzumesinde fıkıhçı, tarihçi, siyasetçi, mütefekkir, aydın, felsefeci; *Süleymaniye Kürsüsünde* manzumesinde çoğu şair geçinen yazarlar da tenkit edilen ulemaya dahildir. Mehmet Akif burada, şiire mevzu iki şey, “oğlan ya karı” konusunda nefis-i emmare hizasındaki duygularıyla mutasavvıf geçinen şairleri tenkit etmektedir. Anlatıcının gözlemlediği bozuk durum tasavvufta her şeyi mübah gören İbahiye kolunun şenâetleridir. Bu şenâetlerin özeti *Kur'an*'ı bırakıp Hafız'ın *Dîvân*'ından “Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer!” fetvasıdır. Mehmet Akif'in eleştirilerine hedef olan tasavvufçular konusunda kavramsal bir durumu aydınlatmak gereklidir. Tenkit ettikleri aslında sufi ve mutasavvıflar değil mustasviflerdir. Tasavvuf ıstılahında “tasavvuf” lafzı kavramlaştırılırken sufi, mutasavvıf ve mustasvif kelimelerinin anlamlarına bakılmaktadır. “Sufi”, tasavvuf ehli içinde nefisinden fani olup, Allah ile baki olan; “mutasavvıf”, bu dereceyi talep için çalışan; “mustasvif” ise ne sufi ne de mutasavvıf olduğu halde kendini sufi ve mutasavvıfa benzetip mevki ve dünyalık kazanmaya çalışan kimsedir (Seyyid Şerif Cürcani, 1997, s. 140-141). Günlük dilde çoğu zaman “mustasvif”in anlamı bilinmeden veya dikkate alınmadan kavram “sufi” veya “tasavvufçu”nun yerine kullanılmakta ve aralarındaki kavramsal farkı bilmeyenlerde karışıklığa sebebiyet vermektedir. Müteşaire şair dendiği gibi. Mehmet Akif şiir ve nesrinde Gazzali, Fahrettin Razi, Seyyit Şerif Cürcani, Sad-ı Taftazani, İbn Sina... gibi kelamcı ve felsefecilere dair olumlu dikkatleriyle medreseli ulemâya dair olumsuz tenkitlerini genelleştirmedeği gibi tasavvufçulara ilişkin menfi eleştirilerini de umumileştirmemiştir. Aynı durum nesir yazılarında da görülmektedir. Nitekim *Strat-ı Müstakim*'deki bir hasbihalinde “Ne varsa Şarkta vardır.” diyenlerin yalnız Şarkı değil Garbı da bilmediklerini “Ne varsa Garpta vardır.” diyenlerin de sadece Garbı değil Şarkı da anlamadıklarını dile getirirken “Hazret-i Mevlâna'nın en gâmız, en mücerret mesâili mahsûsat dairesine indirmekteki kudretine hayran” olduğunu söylemekte ve *Mesnevi* için “o kitab-ı muazzamın mutlaka baştan başa okunması lazım geleceğini” ifade etmektedir (Şengüler, 1990, s. 182). Mevlâna ve

Mesnevi hakkında bu kadar hürmetkar bir dil kullanan Mehmet Akif'in umum tasavvuf ve tasavvufçuları eleştirdiği yönünde bir kanaate katılmak mümkün görünmemektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

“Ulemâ” kavramının anlamı yaygın şekilde “İslam âlimleri” olarak bilinse de Kınalızade Ali Efendi'nin dört unsuru tasnifindeki duruma bakıldığında ilk sıraya ulemâ ile fukahayı yani hukukçuları ve bunların altında yazarlar, iktisatçılar, doktorlar, şairler ve gökbilimcilerle mühendisleri yerleştirdiği görülmektedir. “Ulemâ” kelimesinin anlam dünyasının nasıl kavramsallaştırıldığı ayrı bir çalışmanın mevzusudur ve Türkiye’de kavram çalışmalarındaki bilimsel kavramların tarihine ve gelişimine ilişkin eksiklik dikkate alındığında sorunun burada çözülmeyeceği açıktır. Şu hâlde Mehmet Akif'in ulemâ kavramını kullanırken yelpazesini geniş tuttuğunu ancak her zaman, bir mantıkçının anlayacağı şekilde efradını câmi ağyarını mâni bir resmi tanım veya mahiyet ve hakikate uygun bir özsel tarif yapmadığı; bir şair olarak imgesel düşündüğü söylenebilir. *Süleymaniye Kürsüsünde* ve *Fatih Kürsüsünde* kitaplarında ulemâ eleştirisi hamasete değil olgusal gözlemlere dayandırılmaktadır. Bu tarz bir eleştiri de 16. asırdan itibaren Osmanlı devlet sistemine yönelik eleştirilerini dile getiren ulemânın ve devamında yeni Osmanlılar olarak bilinen üdebânın yaptıkları bir eleştiridir ve eski âlimlerce bir tez, yeni edebiyatçılarca bir antitez olarak ileri sürülmüştür. Mehmet Akif'in tenkidi de bir antitezdir. Yeni Osmanlıların fikirlerini ortaya koyarken Batılı edebiyatçı, düşünür ve felsefecilerden yararlandıkları bilinen bir gerçektir. Ancak sırf Batılı yazarlardan hareketle eleştiri yapmadıklarını; tevarüs ettikleri ulemâ geleneğinden de yararlandıklarını söylemek aynı nispette bilinmesi gereken bir hakikattir. Mehmet Akif de ulemâyâ dair eleştirilerini ortaya koyarken dört unsurdaki genel durumu gözlemlemekte ve özele inerek eleştirilerini yapmaktadır. Buna göre Kınalızâde Ali Efendi, Hasan Kâfi Akhisârî, İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi ve Yeni Osmanlılar gibi, dört unsurdan birinde görülen bozukluğun devlet nizamına hâlel getireceği fikrini devam ettirmektedir. Başka bir ifadeyle Mehmet Akif için de dört unsurdaki bir sorun diğerlerinden bağımsız değildir.

Süleymaniye Kürsüsünde ve *Fatih Kürsüsünde* şiirlerinde tenkit İslam ulemasına inhisar ettirilmemekte mustasvifler, şairler, muallimler, düşünürler, aydınlar ve felsefecilere kadar genişletilmektedir. Bununla birlikte Mehmet Akif'in eleştirilerinde eski ulemâ ve Yeni Osmanlılarda görüldüğü gibi belli durumları dikkate aldığını ve hükümlerini genelleştirmediğini kaydetmek gerekir. Mehmet Akif İbn Sina gibi filozofları, Gazzali, Fahrettin Razi, Seyyit Şerif Cürçani, Sad-ı Taftazani gibi felsefeci, kalamcı ve mantıkçıları

eleştirmemektedir. Akif'in tenkitlerinin hedefi daha çok makam, mansıp sahiplerinin yardımıyla doğuştan âlim sayılan "tarihin anne karnından icazetli" "beşik ulemâsı"dır. Dinin ahkâmını bilmelerine rağmen zaman ve mekân olarak çağdaş dünyaya ayak uyduramayan, bilimdeki yeni gelişmelerden habersiz cahil fukahâdır. Kendini sufi ve mutasavvıflardan gösteren mustasviflerdir. Batı'daki bilim, sanat, din ve felsefenin temellerini bilmeden Batı'yı sadece şeklen taklit eden ancak bunu da beceremeyen mütefekkirlerdir. Halkı aydınlatmak yerine halkı küçümseyen aydınlardır. Felsefenin temel ilkelerinden habersiz mütefelsiflerdir. Özetle yetkinlik yerine "liyakatsızlık", yeterlilik karşısında "şekilcilik" ve sahicilik durumunda "taklitçilik"tir. Yeterlik, yetkinlik ve sahicilik sıfatları yer değiştirirse durum değişmeyecektir.

KAYNAKÇA

- Adıvar, A. Adnan (1982). *Osmanlı türklerinde ilm.* Remzi Kitapevi.
- Aruçi, Muhammed (1997), "Hasan Kâfi Akhisârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 16/326-329.
- Bilge, Mustafa (1984). *İlk osmanlı medreseleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Güneş, Mehmet (2021). Mehmed Âkif'in tarihî manzum anlatıları ve manzum anlatılarında tarih. (Edr.). Selçuk Çıkla ve Muhammed İkbâl Güler "içinde". İstiklâl Marşı ve Mehmed Âkif Ersoy Sempozyumu Bildirileri, (ss. 301-313). 27-28 Aralık Samsun.
- İbrahim b. Ahmed el-Amâsî (2021). *Tercüme-i şakâ'ik-i nu'mâniyye* (Haz. Gökhan Alp). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İspirli, Mehmet (2000). "İlmiye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 22/141-145.
- Karlığa, H. Bekir (1998). "Anâsır-ı Erbaa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 3/149-151.
- Kâtip Çelebi (1980). *Mizanu'l-hak fi ihtiyari'-l ehakk* (Haz. Orhan Şaik Gökyay). Tercüman,
- Kâtip Çelebi (1982). *Bozuklukların düzeltilmesinde tutulacak yollar (Düsturu'l-amel li ıslahi'l-halel)* (Haz. Ali Can). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kınalızâde Ali Efendi (1982). *Devlet ve aile ahlakı* (Haz. Ahmet Kahraman). Tercüman.
- Mehmet Akif Ersoy (2007a). *Süleymaniye kürsüsünde* (Haz. Fazıl Gökçek). Dergâh Yayınları.

- Mehmet Akif Ersoy (2007b). *Fatih kürsüsünde* (Haz. Fazıl Gökçek). Dergâh Yayınları.
- Namık Kemal (1868). *Hubbu'l-vatan mine'l-imân. Hürriyet* (1, 29 Juin (Haziran), 1868).
- Namık Kemal (1868). *Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi. Hürriyet* (5, 27 Juiliet (Temmuz) 1868).
- Namık Kemal (1868). *Devlet-i Alîyye'ye Bâis-i Tenezzül Olan Maarifin Esbab-ı Tedennisi. Hürriyet* (6, 3 Agut (Ağustos) 1868).
- Namık Kemal (1868). *Küllüküm Râ'in ve Küllüküm Mesûlün 'an Ra'iyetihî. Hürriyet* (13, 21 Septembre (Eylül) 1868).
- Namık Kemal (1868). *Hasta Adam. Hürriyet* (24, 7 Aralık 1868).
- Özkul, Osman (2005). *Gelenek ve modernite arasında ulemâ*. Birharf Yayınları.
- Pak, Zekeriya (2009). “Âlemîn” kelimesinin kur'an'daki anlamı üzerine. *KSÜ ilahiyat fakültesi dergisi*, (13) 1-24.
- Seyyid Şerif Cürçani (1997). *Tarifat*, (Çev. Arif Erkan). Bahar Yayınları.
- Sümer, Mehmet (2023). Mehmed âkif poetikasının temel ilkesi: gerçekçilik. *Dumlupınar üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, (75), 321-333. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1198016>
- Şen, Adil (1995). *İbrahim Müteferrika ve usulü'l-hikem fi nizâmi'l-ümem*, Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şengüler, İsmail Hakkı (1990). *Mehmed Âkif Külliyyatı* 5. Hikmet Neşriyat.
- Şeşen, Ramazan (1992). “Buhara”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 6/363-367.
- Topal, Alp Eren (2019). *Sürgünde muhalefet: namık kemal'in hürriyet gazetesi 1. cilt (1868-1869)*. VakıfBank Kültür Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2014). *Osmanlı devleti'nin ilmiye teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ziya Paşa (1869). *A'zâr-ı Mevhûme. Hürriyet* (35, 22 Fevrier (Şubat) 1869).
- Ziya Paşa (1869). *Yirmi Beşinci Numarada Olan Hatıraya Zeyl. Hürriyet* (28, 4 Janvier (Ocak) 1869).